

PRABYLA SENOSIOS KERNAVĖS MIESTIEČIAI

Rec.: Gintautas Vėlius. Kernavės miesto bendruomenė XIII–XIV amžiuje. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005. 112 p.

G. Vėliaus monografiją „Kernavės miesto bendruomenė XIII–XIV amžiuje“ svarstė ir jos leidimui pritarė Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto taryba, recenzavo prof. habil. dr. Vytautas Urbanavičius ir prof. dr. Aleksiejus Luchtnas, knygos leidimą rėmė Lietuvos tūkstantmečio minėjimo direkcija, Lietuvos švietimo ir mokslo ministerija, Vilniaus universitetas, Valstybinio Kernavės kultūrinio rezervato direkcija.

Knygos anotacijoje teigiama, kad ši monografija – „tai daugelio metų archeologinių tyrinėjimų, vienoje pirmųjų Lietuvos sostinių – Kernavėje, rezultatas. Autoriaus kasinėtas Kernavės nekropolis – XIII–XIV a. kapinynas yra ankstyviausias miestietiškos kultūros laidojimo paminklas Lietuvoje“.

Išpūdinga Kernavės archeologinė vietovė 2004 m. įtraukta į UNESCO pasaulio paveldo sąrašą kaip išskirtinės reikšmės kultūrinis kraštovaizdis. Pirmieji gyventojai šioje vietovėje įsikūrė dar IX–VIII tūkstantmetyje pr. Kr. ir čia gyventa iki pat viduramžių. Kernavės suklestėjimas – XIII–XIV a., kada šioje vietoje įrengti net penki piliakalniai (šia prasme – unikalus kompleksas visame Baltijos regione), Pajautos slėnyje, tarp Neries upės ir piliakalnių, išaugo pirklių ir amatininkų miestas. 1279 m. Kernavė minima rašytiniuose šaltiniuose kaip Lietuvos didžiojo kunigaikščio Traidenio valda ir buveinė. XIII a. pabaigos rašytiniai šaltiniai mini Kernavės pirklius, kurie prekiaavo su Ryga. Taigi Kernavė laikytina

vienu iš svarbiausių besiformuojančios valstybės politinių, ekonominių, gal ir religinių centrų, galbūt pirmąja ar viena iš pirmųjų sostinių. Kernavės klestėjimas baigėsi po 1390 m. kryžiuočių antpuolio, kai po gaisro patys pilies gyventojai ir miestiečiai apleido miestą ir pilis. Tolesnė Kernavės raida – tai dabartinio miestelio, įsikūrusio viršutinėje terasoje, istorija.

Sistemiški archeologiniai Kernavės archeologinio rezervato, kuris užima net apie 200 ha plotą, tyrinėjimai pradėti 1979 m ir tęsiasi iki šiol. Visi kompleksą sudarantys elementai: penki piliakalniai, senojo miesto vietos, kapinynas „yra daugiau ar mažiau archeologiškai tyrinėti. Visiškai nekasinėtas liko tik Lizdeikos kalnas...“ (p. 18). Beveik visiškai ištirtas Mindaugo sosto piliakalnis, kasinėta centrinio piliakalnio – Aukuro kalno aikštelė, didžiausio piliakalnio – Pilies kalno dalis, nuo 1986 m. tyrimai vykdomi buvusio miesto – Pajautos slėnio vietoje, neseniai pradėti tyrimai buvusiame viršutiniame mieste. Išskirtinę vietą šiuose darbuose užima viduramžių kapinyno tyrimai, kurie prasidėjo 1993 m. ir truko šešerius metus, buvo atidengtas 1272 kv. m. plotas. Pagoniškos Lietuvos XIII–XIV a. miestiečių kapų Vilniuje, Trakuose, Kaune nesurasta. Šia prasme Kernavės kapinyno tyrimai – unikalūs ne tik atkuriant to meto kernaiviškių bendruomenės gyvenimą, bet ir siekiant pažinti pagoniškos Lietuvos miestų raidą. Svarbu ir tai, kad G. Vėliaus monografija „Kernavės

miesto bendruomenė XIII–XIV amžiuje“ yra pirmas didelės apimties spausdintas darbas, mokslinė studija – monografija apie senąją Kernavę. Nors kasinėjama beveik trisdešimt metų, aptikta daugybė radinių, vietovė įtraukta į Pasaulio paveldo sąrašą, vyksta garsios ir itin populiarios Gyvosios archeologijos dienos, Kernavės archeologiniai atradimai tėra pristatyti tik itin specialiuose informacinio pobūdžio archeologiniuose leidiniuose, šiek tiek informacijos galima rasti populiariuose kultūros žurnaluose ar televizijos laidoje. Vienintelis iki šiol išsamesnis leidinys apie Kernavę buvo 2002 m. Varšuvoje išleistas ten surengtos parodos katalogas „Kernavė – litewska Troja. Katalog wystawy ze zbiorow Panstwowego Muzeum-Rezerwatu Archeologii i Historii w Kernawie, Litwa“.

Knygos įvade teigiama, kad „šiuo darbu siekiama nustatyti pagrindinius XIII a. vidurio – XIV a. Kernavės miesto bendruomenės raidos etapus – atsiradimas, klestėjimas, žlugimas, įvardinti jų priežastis. Bandoma apibrėžti bendruomenės dydį, struktūrinį modelį ir individo vietą jame. Analizuojama individų lyties ir amžiaus reikšmė apibrėžiant jų statusą bendruomenėje. Nagrinėjama miesto bendruomenės genezė, taigi ir galima etninė ir konfesinė sudėtis. Vienas iš svarbesnių uždavinių – išsiaiškinti miestiečių bendruomenės skirtingumus Lietuvos kaimo bendruomenės kontekste. Svarbu atsakyti į klausimą, ar miesto bendruomenės modelis buvo adekvatus kitiems to meto platesnio regiono miestams, kokios buvo jos narių kultūrinės orientacijos kryptys“ (p. 8). Šiuos uždavinius, bent jau kol kas, galima spręsti tik Kernavės kontekste. Nors, kaip minėta, kasinėjimai vyko daugelyje Lietuvos senamiesčių, bet net ir Vilniuje, išskyrus Žemutinės pilies rūmų teritoriją, jie buvo gana fragmentiški. Kernavės archeologinė situacija unikali dar ir tuo, kad vietovė nuo pat XIV a. pabaigos buvo apleista ir, kitaip nei kituose miestuose, kur naujos statybos ir miesto

plėtra keitė vaizdą, čia užsikonservavę kultūriniai sluoksniai tebelaukia archeologų. Rašytiniai šaltiniai apie pirmuosius Lietuvos miestus – itin skurdūs ir fragmentiški. Tačiau tyrinėjami senuosius miestus, kaip minėta, paradoksalu, bet nežinome, nei kur, nei kaip buvo laidojami miestiečiai senajame dar pagoniškame Vilniuje, Trakuose, Kaune. Žinome, kad jau tuo metu augantys Lietuvos miestai buvo polietniniai, t. y. juose gyveno ne tik pagonys lietuviai, bet ir stačiatikiai, katalikai ir kitų religijų žmonės. Vilniuje ir Kaune susiformavo ištisi vokiečių kvartalai, Vilniuje išaugo vadinamasis „rusų miestas“, savo tautų ir religijų įvairove garsėjo Trakai. Viduramžių miestiečių kapinynų neištirtumas – nemaža spraga, kuri ypač akivaizdi, bandant atkurti XIII–XIV a. paleodemografiją, gyventojų aprangą ir pan. dalykus. Lietuvoje iki šiol kasinėta apie 240 kapinynų, kuriuose atidengta per 9400 kapų, surasta daugybė tūkstančių radinių, o XIV a. pab. – XVII a. pr. laidojimo paminklų kasinėjimai dar tebelaukia išsamesnių studijų. Galima teigti, kad ikišiolinės XIII–XIV a. lietuviškų drabužių rekonstrukcijos tėra mirusių kaimiečių aprangos atkūrimas. G. Vėlius pats 1993 m. surado ir tyrinėjo Kernavės kapinyną, „kol kas vienintelį paminklą, suteikusį daugiau žinių apie viduramžių miesto bendruomenę“. Šio darbo rezultatas – sėkmingai apginta daktaro disertacija ir jos pagrindu parengta monografija.

Kernavės archeologinės vietovės unikalumas reikalavo knygoje pirmiausia aptarti „istorinį kontekstą“, t. y. istorines aplinkybes, kuriomis formavosi Lietuvos valstybė, kūrėsi pirmieji miestai. Kernavės iškilimą autorius sieja su Rytų Lietuvos XII–XIII a. pabudimu ar pažadiniu iš „letargo“. Keičiasi laidojimo būdas, išauga galingi piliakalniai ar net jų kompleksai, „kardinaliai pasikeičia materiali kultūra“ (p. 10). Šias „sprogimo“ priežastis G. Vėlius sieja su „geopolitinėmis krašto padėties permainomis“

(p. 10). Neginčijant išorinių aplinkybių poveikio svarbos ir pripažįstant, kad galimas istorinių procesų difuzinis aiškinimas, lieka nesuprantama, kodėl nustota pilti pilkapius, atsirado turtingos gyvenvietės ir papiliai. Leidinyje įvardyta priežastis, kad visa tai – tik nuo išaugančios arba kiek vėliau pavergtos Kijevo Rusios atsklidusios bangos, neįtikina. Įtaka buvo, bet klausimas, kodėl ši įtaka paveikė Lietuvos augimą, kodėl pakito net laidojimo papročiai, tebelaukia atsakymo.

Kernavės iškilimas XIII a. siejasi ir su jau kuris laikas, ypač dabartinėje istoriografijoje, pabrėžiamu „pirmosios Lietuvos sostinės klausimu“. Jos ieškoma ir, kas įdomiausia, argumentuotai įrodoma, kad ji buvo, pradedant Anykščių r. esančiu Šeimyniškių piliakalniu ir baigiant Naugarduku, ir jau visiškai neabejojant, kad tai Vilnius arba Kernavė. G. Vėlius, kaip galima suprasti iš konteksto, matyt, pirmosios sostinės vietą linkęs sieti su Kernave, bet grakščiai apsiriboja tuo, jog šiuo atveju „reikšmingas pats faktas, kad istoriniai šaltiniai netiesiogiai liudija Kernavę buvus vienu iš pirmųjų Mindaugo Lietuvos centrų. Traidienio laikais Kernavė išliko svarbi, o gal ir svarbiausia kunigaikščio rezidencija...“ (p. 10).

Kernavės ekonominį lygį, miesto augimą patvirtina XIII a. pabaigos įrašai Rygos skolų knygoje (p. 11). Šis istorinis faktas neabejotinas, bet autoriaus teiginys, kad „puolamųjų karinių mašinų ir apskritai karybos evoliucija akivaizdžiai sumenkino medinių pilių gynybinį pajėgumą. Tai galėjo būti viena iš svarbesnių Kernavės iškritimo iš istorinio konteksto priežasčių“ (p. 11), manau, abejotinas. Lietuvoje mūrinių viduramžių pilių buvo tik keletas ir jos žiedu juosė teritoriją nuo Kauno link Gardino, Lydos, Krėvos, Medininkų, o jį uždarė Trakų bei Vilniaus pilių kompleksai (čia nepaminėta Klaipėdos pilis, kurią pastatė ir naudojo Livonijos ir Vokiečių ordinai). Vos keletas lietuviškų mūro pilių nebūtų atlaikiusios visos Vakarų Europos remiamo nuo-

latinio kryžiuočių puldinėjimo. Palyginimui verta priminti, kad vien Livonijos teritorijoje būta daugiau kaip 100 mūro pilių, o Vokiečių ordino žemėse Prūsijoje – apie 40. Todėl neabejotina, kad pagrindinį atakų smūgį turėjo atremti medinės to meto pilys, kurias teprimena beveik 1000 vien dabartinės Lietuvos teritorijoje buvusių piliakalnių. Manoma, kad apie pusę jų galėjo būti naudota kovų su kryžiuočiais metu. Tiek medinės ant piliakalnių stovėjusios pilys, tiek mūrinės to meto pilys priklauso tai pačiai paminklų kategorijai. Kernavės nuosmukis, matyt, sietinas ne su „visiškai kitokiu fortifikaciniu principu“ pastatytais mūro pilims (p. 11), bet su Trakų ir Vilniaus iškilimu, pastovios sostinės atsiradimu, politinės, administracinės, religinės valdžios susikoncentravimu vienoje rankose ir viename mieste. Vilnius savo augimo greičiu ir jėga labai greitai nukonkuravo Trakus, o ką jau bekalbėti apie Kernavę. Be to, tebelieka nepaaiškinta Lietuvos metraštyje minima informacija apie Gedimino išvykimą iš Kernavės ir įsikūrimą naujoje pilyje Senuosiuose Trakuose, o netrukus iš pastarosios persikėlimą į Vilnių. Kodėl Gediminas nenorėjo gyventi Traidienio pilyje, kodėl nauja pilis statoma tuščioje vietoje Senuosiuose Trakuose, o ne iš seniausių laikų apgyvendintame Vilniuje – tebelieka mįslė. Galbūt galima šiuos įvykius paaiškinti religiniais pokyčiais ar valdovo bandymu savo rankose koncentruoti aukščiausią religinę valdžią?

Kernavės viduramžių kapinyno aiškinimui ir palaidojimų analizei itin svarbu suvokti, kokie laidojimo papročiai vyravo pagoniškoje Lietuvoje XIII–XIV a. Įprastinis ir rašytiniais šaltiniais argumentuojamas teiginys, kad mirusieji pagonys buvo deginami. Taip palaidoti, kaip teigiama metraščiuose, Lietuvos valdovai Algirdas ir Kęstutis ir, matyt, Gediminas. Paradoksalu, bet XIII–XIV a. kapus, kartu ir laidojimo papročius pažįstame menčiau nei proistorės. Tokių kapų žinome labai mažai, kaip minėta, se-

nujų miestų gyventojų kapinynai nežinomi ir netyrinėti, palaidojimų bei rastų įkapių datavimas prastas, periferijoje tyrinėti senkapiai dažniausiai datuojami XV–XVII a. ir kt. Archeologai netgi diskutuoja, ar iš viso XIV a. pagonys dar degino mirusiuosius (tokios pozicijos laikosi dauguma archeologų), ar šis paprotys išnyko kartu su mada pilti pilkapius ir buvo praktikuojamas tik išimtiniais atvejais, tarkim, laidojant valdovus arba karius (taip teigia Kernavė tyrinėjantys archeologai A. Luchtanas ir G. Vėlius). Visiškai priešingi teiginiai, kuriuos dar labiau supainioja teorijos apie to meto visuotinį laidojimą vandenyje (archeologo V. Urbanavičiaus teiginiai). Aišku, krikščionys, kurie gyveno to meto Lietuvos miestuose, mirusiųjų nedegino. Tai, kad senieji Lietuvos miestai buvo polietniniai ir daugiakonfesiai, irgi neabejotina. Todėl ir logiška, kad nedegintiniai Kernavės (Kriveikiškių) kapinyno palaidojimai, tuo labiau kad bent jau dalis ten aptiktų įkapių būdingos platesniam regionui, gali būti siedintini, tarkim, su stačiatikių kolonija Kernavėje. Tokią teoriją buvo pateikęs archeologas G. Zabiela. Todėl G. Vėliaus plati to laikotarpio laidojimo papročių analizė, taktiškai įvairių teorijų apžvalga ir argumentacija yra labai logiška hipotezė ir įtikinama argumentacija, ypač dėl teiginio, kad aptariamame kapinyne palaidoti lietuviai – pagonys (p. 12–17).

Po istorinio konteksto aptarimo apyčioje pristatomas Kernavės miestas ir kapinynas (p. 18–24). Jame išvardijamos Kernavės komplekso sudedamosios dalys, trumpai pristatomi kasinėjimų rezultatai ir apimty. Beje, ištirta tik menka dalelė buvusio miesto, kuris užėmė daugiau kaip 10 ha plotą, – 1750 kv. m. Tačiau radiniai įspūdingi. Itin svarbu, kad jie labai tiksliai datuojami, nes Kernavę nusiaubę du gaisrai, 1365 ir 1390 m., fiksuoti ne tik rašytiniuose šaltiniuose, bet ir akivaizdžiai matomi kultūriniame sluoksnyje. Todėl Kernavės raidos schema, etapai, pakilimai ir nuosmukiai labai argumentuoti (p. 21–

22). Miestas, šiandienos suvokimu, gana nedidelis. Tai tik apie 11 ha teritorija, kurioje, nors ir pagal gatves, bet gana padrikai stovėjo apie 80 medinių sodybų, o jose gyveno ne daugiau kaip 500 gyventojų. Autorius, pristatydamas kapinyną, dar kartą sugrįžta prie etninės šio kapinyno priklausomybės (p. 23–24) ir datavimo, kuris sinchronizuojamas su Kernavės pilių ir miesto raida (p. 24).

Kernavės viduramžių kapinyne ištirtas 1272 kv. m plotas, aptikta kapavietės vakarinė, šiaurinė ir rytinė ribos, surasta 292 kapai ir dar 11 individų iš suardytų kapų (p. 25). Tyrimų rezultatai, reljefas leidžia spėti, kad kapinyno plotas yra apie 5338 kv. m ir jame gali būti palaidoti apie 1575 žmonės (p. 25). Skaiciavimų metodika ir galima tik minimali paklaida nekelią abejonių. „Turimi tyrimų duomenys leidžia analizuoti kapinyną paleodemografiniu aspektu“, o šie rezultatai pateikti naudojantis antropologinius tyrimus atlikusio doc. dr. R. Jankausko įdirbiu (p. 26). Manoma, kad Kernavės bendruomenę paskutiniu jos gyvavimo etapu sudarė apie 400–500 žmonių“ (p. 28), nors R. Jankauskas „daro išvadą, kad, turimais duomenimis, Kernavėje gyveno vidutiniškai 210–310 žmonių (p. 27). Didesnis žmonių skaičius gaunamas skaičiuojant kartas, be to, jis sutampa su spėjamoje miesto teritorijoje galėjusių gyventi miestiečių skaičiumi. Nesiginčijant dėl tokių skirtingų rezultatų, lieka abejonė, kad surastas tik vienas iš kelių (ar net keleto?) viduramžių Kernavės kapinynų. Taip spėja ir G. Vėlius, jau kitame skyriuje užsimindamas, kad „matyt, Kernavėje yra dar vienas, mums nežinomas laidojimo paminklas, kuriame mirusieji laidoti jau ne pilkapiuose, bet galbūt dar sudeginti“ (p. 31).

Esminis, didžiausias ir išsamiausias monografijos skyrius – „Kapai ir įkapės“. G. Vėlius – aukščiausios klasės profesionalas archeologas, suradęs šį kapinyną, jį tyrinėjęs ir, kaip minėta, šių tyrimų pagrindu apgynęs disertaciją. Skel-

biama kapinyno tyrimų medžiaga, jų analizė, apibendrinimai ir išvados – ilgamečio ir kruopštaus darbo rezultatas. Detaliai aprašoma kapinyno situacija ir paleogeografija, nagrinėjama mirusiųjų orientacija, bandoma surasti ryšį tarp kapų orientavimo ir mirusiųjų socialinio statuso, lyties ir pan. Manoma, kad „didelių kapų tankumą tam tikrose kapinyno vietose lėmė mirusiųjų giminytės ryšiai...“, tad „seniausios kernaviškių šeimos – centre, todėl čia kapų ir tankiausiai, ir vėlyviausios – pakraščiuose“ (p. 34). Spėjama, kad kapai buvo pažymėti žemės paviršiuje, o bent dalis mirusiųjų laidoti „karstus primenančiose medinėse konstrukcijose“ (p. 36). Aišku, didžiąją ir svarbiausią šio skyriaus dalį sudaro įkapių analizė. Tai unikalūs galvos papuošalai (neturintys analogų apgalviai, įvairių formų auskarai), kaklo vėriniai ir pavieniai papuošalai, segės ir smeigtukai, apyrankės ir žiedai, net 17 raktų, unikali adatinė, verpstukai, galastuvai, peiliai, skiltuvai, kapšeliai, diržų fragmentai ir kt. Detalus dirbinių aprašymas, geros kokybės piešiniai ir išsami analizė suteikia darbui išskirtinę svarbą, nes Lietuvos viduramžių archeologijoje iki šiol itin trūko preciziško radinių datavimo.

Pristatomas leidinys savo maketavimu, popieriaus spalva, o ypač meniniu apipavidalinimu (leidinio redaktorė – Danutė Petrauskienė, dailininkė ir maketuotoja – Rūta Paberžienė) tarsi labai subtiliai primena, kad archeologija – mokslas apie senovę, truputėlį paslaptingas ir šiek tiek romantiškas. Šia prasme itin dera ir archeologinių radinių piešiniai, atlikti ne tik preciziškai tiksliai, bet ir labai jautriai bei subtiliai (piešinių autorė – Gražina Vadišienė). Knygos pabaigoje sudėtos Kernavės apylinkių, tyrinėto kapinyno ir ten rastų dirbinių fonotruotaukos (nuotraukų autoriai – Arūnas Baltrūnas, Dalia Vaičiūnienė, Rimantas Kraujalis, Giedrius Grigonis, Gintautas Vėlius). Žinant kai kurias šias iliustracijas iš kitų leidinių ir minėtų autorių nuotraukų kokybę, tenka tik apgailėstauti, kad leidinyje šių nuotraukų kokybė prastoka, ypač palyginti su minėtu Kernavės katalogu, išleistu Lenkijoje.

Kernavė – unikalus Lietuvos istorijos ir pasaulio paveldo paminklas, o G. Vėliaus atrastas, tyrinėtas ir aprašytas kapinynas – neeilinis įvykis Lietuvos viduramžių archeologijoje, puikus šių tyrimų įprasminimas.

Albinas Kuncevičius